

DARIUSZ KACPRZAK, ANNA SACIUK-GĄSOWSKA

POZA KANONEM AWANGARDY

Zbiory Juliana i Kazimierza Bartoszewiczów¹

Projekt założenia Muzeum Przemysłu, Rolnictwa i Sztuki zrodził się w 1884 roku, z tego roku pochodzi bowiem bodaj najwcześniejszy artykuł w łódzkiej prasie w tej sprawie².



Ferdynand Stanisław Bryll (1863 – 1922), *Dziewczynka w słomkowym kapeluszu*, olej, tektura, 49 x 38 cm



Witold Pruszkowski (1846 – 1896), *Portret Kazimierza Bartoszewicza*, 1876 r., olej, płótno, 128,5 x 41 cm

Jednym z pierwszych, który na początku XX w. starał się tę ideę wcielić w życie, składając konkretny projekt powołania Muzeum Publicznego w Łodzi, był Stefan Gorski – znany publicysta, redaktor i wydawca.³ Także Stefan Żeromski wystąpił z pomysłem założenia w Łodzi muzeum i przeniesienia do niego pamiątek narodowych z Muzeum w Rapperswilu.⁴ *Czemuż nikt nie powie o przeniesieniu Rapperswilu do Warszawy, albo co najbardziej naturalne do Łodzi, miasta z pół milionem ludności (...), które (...) nie posiada ani jednej, najbliższej instytucji polskiej z tego zakresu* – pisał w 1911 r.⁵ Nieco wcześniej, jesienią 1910 r., z inicjatywy niewielkiej grupy łódzian powstało Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki, z siedzibą przy ulicy Zielonej 8.⁶ Podstawowymi formami działalności Towarzystwa były organizacja wystaw, spotkań naukowych i odczytów, nadrzędnym celem zaś stworzenie pierwszego w Łodzi muzeum. Formalny wniosek o powołanie muzeum w Magistracie złożył Ludwik Przedborski. Pierwszą wystawą urządzoną przez Towarzystwo była Wystawa Antyalkoholowa – uzyskany z niej dochód w wysokości 2400 rubli przeznaczono na zakup pierwszych muzealiów. Poprzez dalsze zakupy, a także pozyskując dary i depozyty powiększono pierwsze łódzkie zbiory. Muzeum w siedzibie Towarzystwa oficjalnie zostało otwarte 1 kwietnia 1911 r. W artykule zamieszczonym w specjalnym numerze czasopisma „Giewont” w 1928 r. zwrócono uwagę także na funkcję instytucji: *Należy jednak w tym miejscu pamiętać, iż ze względów politycznych Muzeum Nauki i Sztuki przyjęło zupełnie inny*

charakter, jaki powinno było sobie zakreślić. Kryjąc się przed czujnym okiem zaburcy, trzeba było, na pierwszym planie, krzewić ducha polskiego i walczyć z analfabetyzmem. Muzeum musiało ułatwiać i uzupełniać działalność pokrewnych instytucji oświatowych, przeto gromadzono okazy wszelkiej wartości a skupywano eksponaty i pomoce szkolne, ułatwiające tym działalność niektórych towarzystw oświatowych.⁷

Ze względu na ograniczoną przestrzeń ekspozycyjną, a jednocześnie rosnącą liczbę muzealiów Towarzystwo Muzeum zwróciło się z prośbą do Magistratu miasta Łodzi o nową, większą siedzibę. W 1913 r. zbiory zostały przeniesione do nowego lokalu w prawej oficynie przy ulicy Piotrkowskiej 91, wynajętego od Bolesława Kotkowskiego⁸. Muzeum otrzymało do dyspozycji 4 duże sale. W krótkim czasie zbiory zostały uporządkowane i podzielone pomiędzy utworzone działy: przyrodniczy, etnograficzny, historyczny, gabinet fizyczny⁹ oraz dział sztuki. Jedną z sal przeznaczono na czasowe wystawy artystyczne. Urządzono 7 wystaw dzieł malarzy polskich, m.in.: Józefa Pankiewicza, Franciszka Łubińskiego (1921, 1922, 1923), wystawę *Ruiny Francji* (czerwiec 1921), 3 wystawy sztychów (m.in. w maju 1913), 4 wystawy plakatów (m.in. plakat francuski, luty 1914), wystawę konkursową fotografii artystycznej (listopad 1922), wystawę entomologiczną (wrzesień 1919) oraz wystawę retrospektywną malarstwa polskiego końca XIX i początku XX w., której organizację wsparł posiadanymi dziełami znany warszawski antykwarisz Abe Gutnajer.¹⁰ Rozwój muzeum zahamowała wojna.

Mieszkańcy Łodzi skierowali całą swą ofiarność ku innym celom. Kłopoty z budżetem powstrzymały także proces kompletowania zbiorów. Muzeum zmarło. By nie dopuścić do zniszczenia owocu kilkuletniej pracy, Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki postanowiło zwrócić się do Magistratu o przejęcie zbiorów przez miasto. 9 marca 1923 r. odbyło się posiedzenie Magistratu miasta Łodzi, podczas którego zbiory i cały zebrany majątek przekazano Gminie miasta Łodzi. Wkrótce pierwsze Miejskie Muzeum zostało otwarte – nastąpiło to 3 września 1923 r. Kierował nim Włodzimierz Piaskowski. Przekazanie miastu zbiorów zostało zatwierdzone przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dopiero 12 listopada 1925 r., na podstawie zapisu rejentalnego sporządzonego w lipcu 1925 r.¹¹ W ten sposób powstała nowa instytucja samorządowa – Miejskie Muzeum w Łodzi.

Organizatorzy placówki dokładali starań, aby w atrakcyjny sposób eksponować zbiory i zachęcać gości do ich zwiedzania. W 1923 r. muzeum odwiedziło 22 366 osób, w 1924 r. – 27 199, w 1925 – 172 268 osób, w kolejnych latach frekwencja utrzymywała się na poziomie ok. 8-10 tys. osób rocznie.¹²

Impulsem do dalszego rozwoju muzeum stała się działalność Przemysła Smolika (1877-1947). Ten lekarz z wykształcenia (bez dyplomu), etnograf z zamiłowania, bibliofil, posiadacz znaczącego księgozbioru, przybył do Łodzi z Krakowa w 1926 r. i wkrótce rozpoczął aktywną pracę w łódzkim środowisku zainteresowanym rozwojem kultury.¹³ Wraz z Janem Augustyniakiem, dyrektorem Biblioteki Miejskiej w Łodzi, założył Towarzystwo Bibliofilów, któremu przesował do 1935 r. Interesował się również sztuką, dzięki jego staraniom w 1932 r. laureatem nagrody artystycznej miasta został Władysław Strzebiński. Liberalne poglądy Smolika zgodne były z lewicowym nastawieniem ówczesnych władz miasta, toteż wkrótce został ławnikiem miejskim, a od roku 1928 zaczął pełnić funkcję przewodniczącego Wydziału Oświaty i Kultury w Magistracie. Liberalizm i otwartość na nowe zjawiska w sztuce zaowocowała

przekazaniem miastu Międzynarodowej Kolekcji Sztuki Nowoczesnej grupy a.r. Jednakże jeszcze zanim kolekcja została depozytem w muzeum, Smolik zapewnił Łodzi znaczący legat. Krakowski publicysta, krytyk literacki, księgarz, bibliofil i kolekcjoner Kazimierz Bartoszewicz (1852–1930)¹⁴ zwrócił się do Magistratu miasta Łodzi z propozycją ofiarowania miastu kilkupokoleniowych zbiorów rodziny¹⁵. Swą decyzję umotywował następująco: *Obecnie po śmierci synów zostałem sam jeden z dorobkiem czterech pokoleń i nie mam go komu zostawić. (...) O sprzedaży ani na chwilę nie myślałem, gdyż nie potrafiłbym spieniężyć zbiorów kolekcjonowanych przez nas z zamiłowaniem, a które dziś są jedyną moją radością życia. Postanowiłem więc przeznaczyć je na użytek publiczny i stworzyć z nich podstawę instytucji biblioteczno-muzealnej, z której by korzystały szerokie rzesze pracującej naukowo inteligencji. Kraków, miasto uniwersyteckie, ze swoimi olbrzymimi Bibliotekami: Jagiellońską, Czartoryskich, Akademii Umiejętności itd. nie znalazłby w mojej darowiźnie specjalnie cennego materiału (...). To samo powiedzieć można o Warszawie, Lwowie, Poznaniu czy Wilnie. Przechodząc w myśli miasta, dla których spuścizna Bartoszewiczów przyniosłaby korzyści wybrałem Łódź, pół milionowe miasto fabryczne, z kilkoma tysiącami inteligencji.*¹⁶

Zbiory wypełniały dwa duże pokoje w mieszkaniu Kazimierza Bartoszewicza przy krakowskim Rynku Głównym. Gromadzone były przez Kazimierza i jego ojca Juliana (1821-1870) – historyka, nauczyciela, publicysty i redaktora pism naukowych i literackich. Składały się z trzech części:

1. Biblioteki złożonej z 225 dzieł w 2175 woluminach¹⁷ obejmującej piętnastowieczne inkunabuły i nowożytny druk oraz bogaty zestaw dziewiętnastowiecznych polskich książek i czasopism.
2. Archiwaliów z lat 1540-1930, w których znajdowały się dokumenty historyczne, rękopisy i korespondencja znaczących dla dziejów narodu i kultury postaci, m.in. listy królowej Bony Sforzy, Stanisława Augusta Poniatowskiego, ks. Józefa



Naśladowca Lucasa Cranacha Starszego, *Portret Fryderyka III Mądrego*, 2. poł. XVI w., tusta tempera, olej, drewno lipowe, 22 x 15,7 cm



Vlastimil Hofman (1881 – 1970), *Portret Kazimierza Bartoszewicza*, 1918 r., olej, płótno, 60,5 x 60,5 cm



Aleksander Kotsis (1836 – 1877), *Rudowłosa*, olej, płótno, 50 x 40 cm



Wacław Koniuszko (1854 – 1899), *Portret Juliana Bartoszewicza*, 1879 r., olej, płótno, 131,5 x 101 cm



Artur Grottger (1837-1867), *Escadron Schmitt*, akwarela, papier, 16,5 x 20,3 cm



Jan Piotr Norblin de la Gourdain (1745 – 1830), *Książę Adam Kazimierz Czartoryski w Korpusie Kadetów*, 1774-1782, olej, płótno, 44,5 x 35,8 cm



Jan Piotr Norblin de la Gourdain (1745 – 1830), *Król Stanisław August Poniatowski w Korpusie Kadetów*, 1774 – 1782, olej, płótno, 45 x 35,8 cm

Poniatowskiego, archiwalia do dziejów konfederacji barskiej (m.in. Teki Wessla), listy Joachima Lelewela oraz tzw. *Silva rerum szlacheckie*. Część tego archiwum stanowiły listy literatów: Henryka Sienkiewicza, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Kornela Ujejskiego, Jana Kasprowicz, Marii Konopnickiej.

3. Kolekcji dzieł sztuki.

Protokół przekazania zbiorów został spisany 15 października 1928 r. w kancelarii adwokata dr. Teodora Ringelheima w Krakowie, przy ulicy Grodzkiej, w obecności wiceprezydenta miasta Łodzi Edmunda Wielińskiego, Przeclawa Smolika, ławnika wydziału oraz Kazimierza Bartoszewicza.¹⁸

Był to moment przełomowy w dziejach łódzkiego muzealnictwa. Miasto przyjęło zbiory, zapewniając darczyńcy, mianowanemu ich dożywotnim kustoszem, miesięczną pensję w wysokości 500 zł. Ponadto zobowiązało się do zapewnienia właściwych pomieszczeń do przechowywania i udostępniania kolekcji, zadeklarowano również coroczne dotacje finansowe na konserwację i uzupełnianie zbiorów.¹⁹ Gmina miasta Łodzi miała również spełnić postawiony przez Bartoszewicza warunek: *Biblioteka moja przechodzi na własność m. Łodzi pod nazwą „Zbiory imienia Juliana i Kazimierza Bartoszewiczów”, i ma stanowić zawsze osobną całość.*²⁰

Zbiory pozostały pod opieką Bartoszewicza do jego śmierci w styczniu 1930 r. W marcu tegoż roku przewieziono je do Łodzi. Nie były jeszcze wówczas w pełni opracowane. Na pomieszcze-

nia dla nich Samorząd Miasta Łodzi przeznaczył pierwsze piętro budynku dawnego ratusza przy Placu Wolności 1, w 1929 r. zajęte jeszcze przez Miejski Wydział Zdrowotności. Jednocześnie planowano do zbiorów Bartoszewiczów dołączyć kolekcję dzieł sztuki Miejskiego Muzeum, natomiast Gabinet Przyrodniczy przekształcić w odrębne Muzeum Przyrody, z pomieszczeniem w Parku Sienkiewicza (gdzie znajduje się do dzisiaj).²¹ Muzeum powstałe ze zbiorów Bartoszewiczów nazwano Muzeum Miejskim Historii i Sztuki im. J. i K. Bartoszewiczów.

Miasto nie dotrzymało słowa i wbrew warunkowi darczyńcy donacja została podzielona. Zgodę na podział zbiorów uzyskano od siostry Kazimierza, Teresy z Bartoszewiczów Kalinowskiej, o czym wspomina Mieczysława Romankówna.²² Reorganizację zbiorów zaplanował i przeprowadził pierwszy kierownik muzeum, Marian Minich. Bibliotekę odłączono od rękopisów i przekazano Miejskiej Bibliotece Publicznej w Łodzi.²³ W gestii Muzeum Miejskiego pozostały dzieła sztuki, wzbogacone o wcześniejsze nabytki Towarzystwa Nauki i Sztuki bądź gminy oraz Teki Bartoszewiczów, które nadal stanowiły integralną część zbiorów muzeum. Zajmował się nimi m.in. od października 1937 r. do marca 1938 r. Aleksander Rosenberg (1899-1965).²⁴ Dopiero po II wojnie światowej archiwalia te weszły do zasobów Archiwum Miejskiego.²⁵

Kolekcja sztuki Bartoszewiczów, licząca ponad 60 obrazów i około 200 rycin²⁶, nie była ani spójna, ani specjalnie cenna, składały się na nią przede wszystkim dzieła malarzy polskich przełomu XIX i XX w. Było w niej jednak kilka dzieł bardzo interesujących. Opisuje ją zarówno przywoływany już kilkakrotnie Stanisław Lipecki w swej rozmowie z Kazimierzem Bartoszewiczem, jak i Przeclaw Smolik we wstępie do pierwszego katalogu Muzeum Miejskiego.²⁷ Przede wszystkim wymieniony katalog zawiera pełną listę dzieł, przechowywanych w muzeum wraz z informacją o sposobie nabycia. Wśród obrazów przybyłych do Łodzi wraz z kolekcją Bartoszewiczów kilka stanowiło portrety członków rodziny, malowanych zresztą przez znaczących malarzy te-

go czasu (Witold Pruszkowski, Waclaw Koniuszko, Vlastimil Hofman). Ze zbiorów tych wymienić należy także dwie najwcześniejsze prace z zespołu malarstwa polskiego, Jana Piotra Norblina de la Gourdaine (*Król Stanisław August Poniatowski w Korpusie Kadetów*, 1774-1782, *Książę Adam Kazimierz Czartoryski w Korpusie Kadetów*, 1774-1782). Pierwszy z nich, zgodnie z tytułem, przedstawia króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w Korpusie Kadetów – prawdopodobnie, jak proponują Dorota Dec i Janusz Wąlek – jest to scena prezentacji przez rodziców swoich dzieci, przyszłych kadetów, królowi²⁸, drugi jest sceną ukazującą Adama Kazimierza Czartoryskiego przyjmującego nowych kadetów w poczet uczniów lub uroczystość obleczenia w mundurek korpusowy po dwuletnim nowicjacie.

Obok tych prac w zbiorach znalazły się dzieła Aleksandra Kotsisa (*Rudowłosa, Podwórko* oraz zaginiony obraz *Przy studni*), Artura Grottgera (*Escadron Schmitt*), Jacka Malczewskiego, Wojciecha Gersona (*Emeryci* – akwarela z 1856 r. – zaginiona), Antoniego Gramatyki (*Głowa kobiety wiejskiej* – zaginiony), Tytusa Czyżewskiego (*Wnętrze pracowni* – zaginiony).

W kolekcji znalazło się także kilkanaście rysunków, głównie portretów i karykatur rodzinnych autorstwa Jacka Malczewskiego, Juliusza Kossaka, a także wspomnianych już Witolda Pruszkowskiego, Vlastimila Hofmana, czy zaginiony w czasie wojny wykonany ołówkiem rysunek *W pracowni* Henryka Pilattiego. Pośród prac na papierze trzy wyróżniają się żywiołowością gestu ręki i swobodą kreski – są to wykonywane tuszem i ołówkiem rysunki Józefa Chelmońskiego (*Targ koński, Wóz z końmi i luzakiem, Studia żołnierzy*).

Spośród obrazów podarowanych przez Bartoszewicza do muzeum niemal połowa dzisiaj znajduje się na listach strat wojennych, poza wymienionymi wcześniej także m.in. *Idylla rzymska* Tadeusza Popiela z 1883 r., dwa obrazy Stanisława Pomian Wolskiego (*Przy ognisku* i *Wiejski balwierz*), Franciszka Żmurki (*Głowa kobieca*), Józefa Ignacego Kraszewskiego (*Dziad*), Alfonsa Karpińskiego (*Głowa*

dziewczyny), Ludwika Machalskiego (*Widok Wawelu*) oraz jeden z konterfektów rodzinnych *Portret żony Kazimierza Bartoszewicza* Stanisława Tondosa.

Wraz ze zbiorami Bartoszewiczów trafiło również do muzeum dzieło szczególne: niewielki szesnastowieczny obraz związany z warsztatem Lucasa Cranacha Starszego *Portret Fryderyka III Mądrego*. Stanisław Lipecki pisał o nim następująco: *A oto stary obrazek, przedstawiający popiersie sędziwego mężczyzny. (...) O wartości portreciku wiedział Ziemięcki, kustosz Muzeum Narodowego, który chciał go odkupić od p. Bartoszewicza za sumę 10-krotnie wyższą od ceny nabycia, a pewien antykwarz berliński oferował 500 kor. kaucji, gdyż obraz chciał zabrać do Berlina dla bliższego zbadania. W kilka lat później, po oderwaniu tyłu oprawy dały się z trudem odcyfrować na drzewie słowa: Kranach Mueller (Müller właściwe nazwisko Cranacha), a restaurator obrazów p. Gąsecki po usunięciu niebieskiego tła z górnej części portretu wydo był na światło dzienne napis: Fridericus III. sapiens, rex Romanorum, dux Saxoniae, Elector.*²⁹ Historia tegoż obrazu do połowy XIX wieku

niestety nie jest znana. W 2. poł. XIX w. praca znajdowała się w prywatnej kolekcji ks. Ignacego Polkowskiego (1833-1888) – kanonika katedry na Wawelu, historyka, archiwisty, bibliografa i bibliofila, który zapewne nabył obraz podczas jednej ze swych licznych podróży zagranicznych. Na pośmiertnej licytacji kolekcji Polkowskiego, zorganizowanej w 1895 r. w antykwariacie przy ulicy Sławkowskiej w Krakowie obraz kupił Kazimierz Bartoszewicz, za pośrednictwem Rudolphiego, notariusza krakowskiego. W świetle przeprowadzonych



Stanisław Fabjański (1865-1947), *Kościół św. Floriana w Krakowie*, 1886 r., olej, płótno, 44 x 65 cm



Antoni Piotrowski (1853 – 1924), *Polowanie na lisa*, 1878 r., olej, płótno, 26 x 50 cm



Aleksander Kotsis (1836 – 1877), *Podwórko*, olej, płótno naklejone na tekturę, 14,7 x 20,7 cm

przed kilku laty badań³⁰ autorem obrazu jest najprawdopodobniej artysta południowoniemiecki spoza warsztatu Cranachów, działający w 2. poł. XVI w. Sposób malowania i proces tworzenia kompozycji pozwalają sądzić, że autor znał zasadnicze tajniki warsztatu Cranachów. Stąd też przypuszczenie, iż mógł on być wcześniej (czasowo) związany z warsztatem wittenberskiego mistrza. Obraz jednak posiada cechy, które nie pozwalają uznać go za dzieło powstałe bezpośrednio w warsztacie Lucasa Cranacha Starszego.³¹

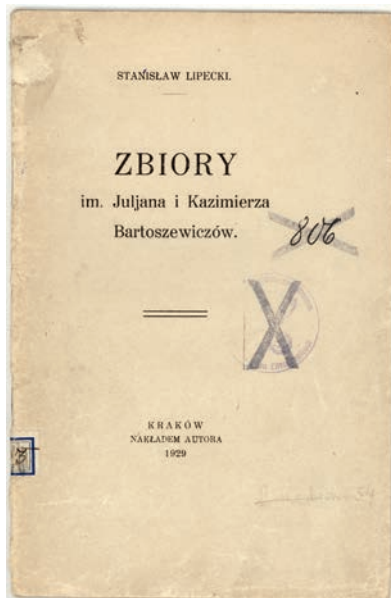


Okladka: *Muzeum Miejskie Historji i Sztuki w Łodzi im. J. i K. Bartoszewiczów, Nr. 1. Katalog Działu Sztuki*, Wydawnictwo Magistratu Miasta Łodzi, Łódź 1930 (egzemplarz: Dział Dokumentacji Naukowej, Muzeum Sztuki w Łodzi)

Wszystkie te prace zostały zaprezentowane publiczności zaledwie w miesiąc po sprowadzeniu kolekcji Bartoszewiczów do Łodzi. Było to możliwe m.in. dzięki temu, iż miasto wyasygnowało kwotę pieniędzy nie tylko na dokonanie spisu prac już w czasach, kiedy znajdowały się one w Krakowie w mieszkaniu Bartoszewicza, ale zadbało również, aby w tym czasie przeszły one przez ręce konserwatora: *Restauracji malowideł zbioru dokonał na zlecenie Magistratu m. Łodzi z pietyzmem i znanstwem artysta-malarz, prof. Antoni Procajłowicz w Krakowie.*³² Wspomniany Katalog działu sztuki Miejskiego Muzeum z 1930 r. był formą informatora towarzyszącego ekspozycji dzieł dla publiczności. Tekst wstępny przynosił podstawową wiedzę o pochodzeniu dzieł i darczyńcy, lista prac natomiast podawała „Spis eksponatów Działu Sztuki”, uwzględniając ich podział na poszczególne sale ekspozycyjne. Uroczyste otwarcie dla publiczności nastąpiło 13 kwietnia 1930 r. W wydanej w 1998 r. historii muzeum Jacek Ojrzyński napisał: *tę datę przyjmujemy jako początek historii obecnego Muzeum Sztuki w Łodzi.*³³

Rok później, 15 lutego 1931 r., kolejne wydarzenie – otwarcie dla publiczności Międzynarodowej Kolekcji Sztuki Nowoczesnej grupy a.r. – wytyczyło dalsze losy muzeum. ■

Fot. Muzeum Sztuki w Łodzi, P. Tomczyk



Okladka: S. Lipecki, *Zbiory im. Juliana i Kazimierza Bartoszewiczów*, Kraków nakładem autora 1929 (egzemplarz: Dział Dokumentacji Naukowej, Muzeum Sztuki w Łodzi)

PRZYPISY:

- 1 Autorzy dziękują Mirosławie Motuckiej i dr. Jackowi A. Ojrzyńskiemu, starszym kustoszom Muzeum Sztuki w Łodzi, którzy dzieląc się posiadaną wiedzą, udzieliili wielu cennych wskazówek podczas badań archiwalno-dokumentacyjnych.
- 2 *Muzea prowincjonalne*, „Dziennik Łódzki”, 9.10.1884. Wiedzę o początkach łódzkiego muzealnictwa dostarcza zespół archiwalistów i materiałów Muzeum Historii i Sztuki im. J. i K. Bartoszewiczów przechowywany w Dziale Dokumentacji Naukowej i Archiwum Muzeum Sztuki w Łodzi, por. także m.in.: M. Minich, *Szalona Galeria*, Łódź 1963; M. Minich, *Muzeum Sztuki w Łodzi*, [w:] Rocznik Muzeum Sztuki w Łodzi 1930-1962, Łódź 1965, s. 7-83; H. Zawilska, *Życie artystyczne Łodzi na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Sztuka około 1900 ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi oraz kolekcjonerów łódzkich*, oprac. H. Zawilska, J. Zagrodzki, A. Mejer i in., kat. wyst., Biuro Wystaw Artystycznych w Łodzi, 12.02 – 15.04.1977, Łódź 1977; J. Horbaczewska, *Muzealnictwo łódzkie (do 1945 r.)*, praca magisterska pod kier. dra hab. A. Świeżawskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, 1978 (mps Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego); J. Ładnowska, *Muzeum Sztuki w Łodzi*, [w:] *Polskie życie artystyczne w latach 1945 – 1960*, red. A. Wojciechowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992, s. 318, 327; J. Ojrzyński, *Historia Muzeum Sztuki w Łodzi*, [w:] R. Brudzyński i in., *Muzeum Sztuki w Łodzi. Historia i wystawy*, Łódź 1998.
- 3 S. Górski, *Projekt muzeum publicznego w Łodzi*, „Biblioteka Warszawska”, 1904, t. 4, s. 399-402.
- 4 S. Żeromski, *Towarzystwo Przyjaciół Rapperswilu*, Kraków 1911. Zbiory te ostatecznie przeniesiono do Warszawy, gdzie sponęły w 1939 r. Pisarz w latach 1892-1896 pełnił funkcję zastępcy kierownika biblioteki rapperswilskiej.
- 5 *Ibidem*, s. 131.
- 6 Wśród pierwszych członków Towarzystwa znaleźli się m.in.: F. Hirsberg, M. Kaufman, T. Kamiński, W. Piaskowski, K. Wyszacki.
- 7 *Muzeum Miejskie. Zadania i przyszłość Tow. Nauki i Sztuki*, „Giewont”, nr 3, 1928, s. 91.
- 8 M. Szukalak, *Bolesław Kotkowski i jego Zakłady Graficzne w Łodzi*, Łódź 1987, s. 14.
- 9 Na szczególną uwagę zasługuje niewątpliwie gabinet fi-

zyczny (m.in. z przyrządami z zakresu optyki, akustyki), w którym wzorem berlińskiej Uranii, rozmieszczono przyrządy tak, by zwiedzający mogli samodzielnie wykonywać rozmaite doświadczenia.

- 10 *Muzeum Miejskie*, w: *Księga Pamiątkowa Dziesięciolecia Samorządu Miasta Łodzi 1919 – 1929*, Łódź 1930, s. 178-181, *Muzeum Miejskie. Zadania i przyszłość...*, op. cit., s. 92.
- 11 Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta m. Łodzi, Wydział Oświaty i Kultury, sygn. 15000, poz. 86-88.
- 12 *Muzeum Miejskie*, w: *Księga Pamiątkowa...*, op. cit., s. 180, por. także Horbaczewska, op. cit., s. 63.
- 13 Przemysław Smolik jest autorem m.in.: *Zdobnictwo książki w twórczości Wyspiańskiego*, Łódź 1928 oraz *Jana Piotra Norblina prace rytownicze*, Łódź 1934.
- 14 P. Smolik, Bartoszewicz Kazimierz, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 326-327, zob. także A. Moraczewski, Bartoszewicz Julian, w: *ibidem*, s. 325-326.
- 15 „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, R. 10: 1928, nr 45, s. 884.
- 16 S. Lipecki, *Zbiory im. Juliana i Kazimierza Bartoszewiczów*, Kraków 1929, s. 4.
- 17 A. Kempa, *Kilka słów o losach księgozbioru Bartoszewiczów*, w: *Z dziejów łódzkich księgozbiorów. Księgozbiór Bartoszewiczów*, red. J. Weinberg, kat. wyst. Muzeum Historii Miasta Łodzi, 09-10.1982, Łódź 1982, s. nlb.
- 18 Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta m. Łodzi, Wydział Oświaty i Kultury, sygn. 15262.
- 19 *Ibidem*.
- 20 S. Lipecki, op. cit., s. 5.
- 21 *Muzeum Miejskie*, w: *Księga Pamiątkowa...*, op. cit., s. 180-181.
- 22 M. Romankówna, *Kilka słów o Kazimierzu Bartoszewiczu*, „Kultura Łodzi. Pismo poświęcone życiu kulturalnemu Łodzi”, nr 1 (lutego 1938), Łódź 1938, s. 18.
- 23 Dziś zbiory biblioteczne znajdują się w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Marszałka J. Piłsudskiego w Łodzi.
- 24 Aleksander Rosenberg (później Aleksander Rombowski), *Zbiory rękopiśmienne Miejskiego Muzeum Historji i Sztuki im. J. i K. Bartoszewiczów (doraźne zestawienie dotyczące powstania i zawartości zbiorów, Łódź [1938])*, zob. także: A. Brożek, Rombowski (pierwotnie Rosenberg) Aleksander, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988-1989, s. 623-624.
- 25 *Archiwum Państwowe w Łodzi. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, red. M. Bandurka, Warszawa 1998, s. 517-521.
- 26 W liście dzieł wystawionych w 1930 r. opublikowanej w: *Muzeum Miejskie Historji i Sztuki w Łodzi im. J. i K. Bartoszewiczów, Nr. 1. Katalog Działu Sztuki*, Wydawnictwo Magistratu Miasta Łodzi, Łódź 1930, s. 20-31, znalazły się 53 obrazy i 9 rysunków oraz zestaw miedziorytów, stalorytów, litografii i kilka drzeworytów.
- 27 *Ibidem*.
- 28 D. Dec, J. Walek, *Owidiusz w Szkole Rycerskiej. Pokaz obrazów mitologicznych Jana Piotra Norblina*, kat. wyst. Fundacja Książąt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, Kraków 1998, s. nlb. [30].
- 29 S. Lipecki, op. cit., s. 21.
- 30 *Prezentacja obrazu wraz z wynikami i dokumentacją badań fizykochemicznych i formalno-stylistycznych w ramach Wystawy Jubileuszowej w 70. rocznicę utworzenia Miejskiego Muzeum Historji i Sztuki im. J. i K. Bartoszewiczów*, oprac. M. Ertman, D. Kacprzak, Z. Karnicka, M. Motucka, J. Ojrzyński, Muzeum Sztuki w Łodzi 13.04.2000 – 14.06.2000, [bez katalogu].
- 31 *Sztuka europejska XV – XVIII wieku ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi*, oprac. D. Kacprzak, kat. wyst. Muzeum Sztuki w Łodzi 16.12.2003 – 29.02.2004, Muzeum Częstochowskie 5.10.2004 – 31.01.2005, Łódź 2003, s. 82-85, poz. 8.
- 32 P. Smolik, *Wstęp*, w: *Muzeum Miejskie Historji i Sztuki...*, op. cit., s. 4.33 J. Ojrzyński, op. cit., s. 8. W 2000 r. Muzeum obchodziło swój jubileusz siedemdziesięciolecia powstania, Wystawa Jubileuszowa, zob. przyp. 28.